

вянского вопроса М.П. Погодина. Москва: Изд. Д. М. Погодина, 1878. С. 17–18.

²⁴ Там же. С. 20.

²⁵ Письма к М. П. Погодину из Славянских земель (1835–1861). Изданы под ред. Д. Чл. Нила Попова. Выпуск III. // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при московском университете подзаведыванием А.Н. Попова. 1880. Январь – март. Кн. 1. Москва, 1880. С. 545–660.

²⁶ Второе донесение Министру народного просвещения о путешествии 1842 года, преимущественно в отношении к Славянам // Русский заграничный сборник. Письма и статьи М. Погодина о политике России, в отношении славянских народов и Западной Европы. Берлин-Париж-Лондон, 1860. Часть IV. Тетрадь II. С. 64.

²⁷ Письмо к Министру народного просвещения, по возвращении из путешествия по Европе в 1839 году // Русский заграничный сборник. Письма и статьи М. Погодина о политике России, в отношении славянских народов и Западной Европы. Берлин-Париж-Лондон, 1860. Часть IV. Тетрадь II. С. 26.

²⁸ Там же. С. 47–50.

Sergiy Oliynyk. The idea of Eastern Galicia's unification with the Russian Empire in the writings of M. Pogodin. The article is devoted to the problem of formation of the idea to join Eastern Galicia with the Romanov Empire in the Russian 19th century social environment. The focus is laid on M. Pogodin's work an analysis of his publications concentrates on the idea of All-Slavic unity under the auspices of the Russian Empire, with the Galician component being a distinct element. The author notes that for all the typological differences, a general trend to justify the need for more attention of the Russian authorities to the Galician region, whose essence was the need to protect the «Russian» population in the Austrian Empire, is traced in the writer's writings. It is found that M. Pogodin was one of the first to single out intellectuals from the eastern Galician environment for whom the idea of rapprochement with Russia would fall onto a favorable ground.

Key words: Austrian Empire, Russian Empire, Eastern Galicia, M. Pogodin, intellectuals.

Отримано: 06.07.2018 р.

УДК 930.1(477)(092):94(477)

Анатолій Філінюк

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ В. АНТОНОВИЧА І П. ЧУБИНСЬКОГО

Анатолій Філінюк. Проблеми історії та культури в дослідженнях В. Антоновича і П. Чубинського. У розвідці зроблено спробу узагальнити наукові студії з проблем історії і культури Правобережної України В. Антоновича і П. Чубинсь-

кого, які були ключовими постаттями в українській історичній науці 60–80-х рр. XIX ст. Підкреслено, що обидва дослідники в один час, позначений як рубіжний у суспільно-політичному житті, пройшли фахове та громадянське становлення й розпочали вивчати історію і культуру України, передусім акцентуючи увагу на збір, систематизацію та осмислення усних джерел і народної творчості мешканців Правобережжя. Зазначено, що головним об'єктом їх наукового зацікавлення виступали українське населення, селяни в географічному, часовому та змістовому значенні, яких В. Антонович розцінював як найдемократичніший прошарок, котрі складають «народність осібну».

Зауважено, що найбільший дослідницький інтерес обох вчених стосувався переважно географічного виокремлення великого українського регіону, якому були характерні як загальні, так специфічні риси життєдіяльності його корінних мешканців і національних меншин.

Наголошено, що до заслуг дослідників належать публікація не тільки наукових розвідок з археології, етнографії, історії і культури Правобережної України, а й близько 30 томів «Архива Юго-Западной России». Це дозволило, з одного боку, використовувати зібрані, систематизовані та відредаговані ними джерела як фактографічну основу для написання багатьох власних праць, з іншого боку, служило і служить потужним джерельним комплексом для вивчення та відтворення історії і культури Правобережжя та всієї України іншими дослідниками. Винятково важливим стало і те, що вони виокремили проблеми вивчення багатовікового минулого Правобережжя та українського народу загалом і започаткували наукові пошуки за окремими тематичними напрямками й періодами.

Ключові слова: В. Антонович, П. Чубинський, проблеми, дослідження, історія і культура, Правобережна Україна, нариси, статті, видання, «Архив Юго-Западной России», джерельний комплекс.

Анатолій Филінюк. Проблемы истории и культуры Правобережной Украины в исследованиях В. Антоновича и П. Чубинского. В статье предпринята попытка обобщить научные труды по проблемам истории и культуры Правобережной Украины В. Антоновича и П. Чубинского, которые были ключевыми личностями в украинской исторической науке 60–80-х гг. XIX ст. Подчеркнуто, что эти исследователи в одно время, позначенное как рубежное в общественно-политической жизни, прошли образовательное и гражданское становление и начали изучать историю и культуру Украины, прежде всего акцентируя внимание на сбор, систематизацию и осмысление устных источников и народного творчества жителей Правобережья. Сделан акцент, что главным объектом их научного интереса выступали украинское население, крестьяне в географическом, часовом содержательном значении, которых В. Антонович розцінював как наиболее демократическую часть, которая составляет «народность отдельную».

Отмечено, что наибольший исследовательский интерес обоих ученых касался преимущественно географического вычленения великого украинского региона, которому были характерны как общие, так и специфические черты жизнедеятельности его коренных жителей и национальных меньшинств.

Обосновано, что к заслугам историков относятся публикация не только научных разработок по археологии, этнографии, истории и культуре Правобережной Украины, но и около 30 томов «Архива Юго-Западной России». Это позволило, с одной стороны, использовать собранные, систематизированные и отредактированные ними источники как фактографическую основу для написания многих собственных работ, с другой стороны, служило и служит мощным источниковым комплексом для изучения и реконструкции истории и культуры Правобережья и всей Украины другими исследователями. Исключительно важным стало и то, что они выделили проблемы изучения многовекового прошлого Правобережья и украинского народа в целом и стали основоположниками научных поисков по отдельным тематическим направлениям и периодам.

Ключевые слова: В. Антонович, П. Чубинский, проблемы, исследования, история и культура, Правобережная Украина, очерки, статьи, издания, «Архив Юго-Западной России», источниковый комплекс.

Якщо В. Антонович відомий як фундатор київської історичної школи в українській науці, а П. Чубинський – як автор національного гімну України, то питання про їх внесок у вивчення проблем минулого та культури Правобережжя ще потрібно відкривати як для нинішніх, так і для прийдешніх поколінь. Передусім, зазначимо, що до дослідницької спадщини цих діячів в різні часи зверталось чимало дослідників, у тому числі М. Антонович, І. Гирич, М. Грушевський, П. Гуменюк, М. Довнар-Запольский, В. Доманицький, М. Драгоманов, А. Катренко, О. Кіян, В. Колесник, І. Коляда, М. Кордуба, В. Короткий, А. Котенко, І. Линниченко, О. Лотоцький, І. Мельничук, Ю. Поліщук, С. Томашівський, В. Ульяновський та ін. Їхніми зусиллями висвітлено чимало аспектів, пов'язаних із вивченням і реконструкцією В. Антоновичем і П. Чубинським української історії й культури та її регіонів. Завдяки цьому нагромаджено значний фактичний матеріал, який проливає світло на їхній внесок у цій царині. Однак цілісного наукового дослідження про місце проблем історії та культури Правобережної України в науковій спадщині В. Антоновича і П. Чубинського поки що у вітчизняній історіографії не створено.

Мета нашої розвідки полягає в розкритті важливих напрямків дослідницької діяльності В. Антоновича і П. Чубинського в сфері історичного минулого та духовно-культурної спадщини Правобережжя.

Передусім, наголосимо, що В. Антоновича, та П. Чубинського об'єднувало кілька обставин. По-перше, період другої половини 50-х – початку 60-х рр. ХІХ ст., що став своєрідним рубежем у суспільно-політичному житті України¹. В цей час відбулося їхнє становлення як фахівців і представників української наукової еліти, а також як активних громадських діячів і національно свідомих українців й початок їхньої дослідницької роботи з історії та культури Правобережної України. По-друге, головним теоретичним знаряддям науково-культурницької діяльності кожного з них було вивчення та осмислення матеріальної і духовної культури українського народу, наукове доведення його права на вільне існування. По-третє, утворення Південно-Західного Відділу імператорського ро-

сійського географічного товариства відкривало можливості для легалізації їхньої «науково-культурницької праці, провадити її через офіційно діючу організацію, надаючи їй широкого розмаху»². По-четверте, в реалізації їхнього дослідницького таланту були майже однакові зацікавлення: археографічні заняття і опублікування джерел; історичні дослідження; археологія; географія та етнографія.

Підкреслимо, що В. Антонович здобував фах історика в Київському університеті, маючи медичну освіту і коротку лікарську практику³. В студентському гуртку, що налічував у 1861 р. від 300 до 400 осіб і в якому зокрема були В. Білозерський, М. Драгоманов, П. Чубинський, він безперечно відігравав визначну роль. За його спогадами, в гуртку побутувала думка, що соромно жити у краї і не знати ні самого краю, ні його людей. В естетичній концепції передової молоді, особливо В. Антоновича і П. Чубинського, фольклор розглядався як органічна складова українського культурного контенту та ілюстрація духовної історії народу, джерело пізнання його становища, потреб і прагнень.

Принциповою стала заява гурта польського молодого, що Україна – не Польща, що люд, який заселив цю землю, є український люд і що українське панство мусить і повинно повернутися до свого народу, якщо не хоче бути тільки плантатором. Саме ця заява поклала певний початок розплутуванню історичного клубка взаємних відносин на українській землі польської та української націй. Більше того, нею виразно й рішуче розв'язувалося питання про етнографічні межі Польщі і про національність люду, що заселює Україну. В. Антонович зі своїм другом Т. Рильським та іншими студентами за три вакації обійшов Волинь, Поділля, Київщину, Холмщину і більшу частину Катеринославщини та Херсонщини. Його сестра Евеліна і особисто вчений говорили, що під час мандрівки з етнографічною метою він хотів придивитися до народного побуту, до його мови, звичаїв, способів життя, економічного виробництва, одягу, занять і т. п. Зібрані свідчення далеко не відповідали очікуваній повноті, проте були достатніми для написання журнальної статті для якого-небудь періодичного видання про народний побут⁴.

В автобіографічних записках В. Антонович зазначив, що вони бачили в народі «дуже сильну природну логіку і дуже розвинену природну етику, що проявлялась у готовності до помічі і в приятельському відношенні до всякого нужденного»⁵. «Демократизм і поступовість на українському ґрунті, з яким зв'язаний був він всіма реальними зв'язками свого життя, втілюються для нього в українстві, в його змаганнях до свого соціально-політичного і національного самоозначення. Українська – народня стихія стає для нього предметом все свідомішого студювання – і культу; разом з кількома товаришами-однодумцями, що поділяли його «хлопоманські» погляди, вони пішки обходять величезний простір України (Волинь, Поділля, Київщину, Холмщину і значну частину Херсонщини і Катеринославщини), не тільки студюючи народне життя, але й переймаючися почуттям тісного і глибокого споріднення з ним»⁶.

З-поміж понад 300 наукових праць, які належать перу видатного історика, реконструкції історичного минулого Правобережної України присвячено більше половини, в тому числі: його магістерська робота «Останні часи козацтва на правому березі Дніпра за актами 1679–1716 рр.» (1868), докторська дисертація «На-

риси історії Великого князівства Литовського до смерті великого кн. Ольгерда» (1878 р.), статті та монографії – «Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России (1442–1760)» (1867), «Акты об экономическом и юридическом отношениях крестьян в XVIII веке (1700–1799)» (1870), «Исследования о городах Юго-Западной России. По актам 1432–1798 гг.» (1870), «Исследования о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700–1798» (1870), «Киев, его судьба и значение с 14 по 16 ст.» (1882), «Монографии по истории Западной и Юго-Западной России» (1874), «Моя исповедь» (1862), «О гайдамачестве» (1876), «О городах в Юго-Западной России по актам 1432–1728 гг.» (1870), «О промышленности Юго-Западного края в XVIII ст.» (1874), «Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти кн. Ольгерда» (1877–1878), «Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России по актам (1650–1798)», «Уманський сотник Іван Гонта» (1882), «Що принесла Україні Унія. Стан Української православної церкви від половини XVII до кінця XVIII ст.» та ін.

В дослідницькій діяльності В. Антоновича винятково важливими були архівні дослідження польсько-українських відносин. З великим талантом і повнотою вчений змалював «соціальний устрій і життя українського народу під польським режимом і непримиренні суперечності його з польсько-шляхетським устроєм». Цей період став вершиною його роботи, коли він заявив про себе як один із найвизначніших репрезентантів українства в науці і громадській діяльності. Основним важелем історії вчений вважав розвиток суспільної самосвідомості народу, виявлення безпосередніх мотивів його громадського та політичного життя. Виступав як проти самосхвалення, так і заперечення корінних основ народного життя, вимагав об'єктивного ставлення до предмета своїх занять, тверезого і критичного погляду на минуле, що ґрунтується на міцному фундаменті наукового аналізу. Доля народу, його віковічних зусиль і прагнень до створення свого державного організму, зосередження інтересу на важкій трьохсотлітній боротьбі, в якій український народ відстоював основні начала свого народного побуту – ось коло питань, які мають стояти в полі зору історика України⁷.

В основі всієї наукової діяльності В. Антоновича були «глибокий пієтизм, тепло і сердечна любов до свого народу». Історик обожнював в ньому «його суцільність, стихійну гармонію, високу красу побуту і глибоку природну логічність мисли; хилив чоло перед його високими культурними і соціальними інстинктами, високогуманною вдачею і тонким гумористичним почуттям, горючою жагою і непохитним жаданням справедливості». Він бачив з дитинства, що не саме тільки станове та економічне становище стає основою поділу на дві цілком протилежні групи: панів – і бидло, хлопів, але й культура, віра і національність з усіма її придатками. Одна група живе, говорить і молиться по-панськи, друга – по-хлопському. Станова різниця не розрізняється од різниці національної та релігійної <...> І не звичайна етнографічна різниця та відчуження існує між цими двома групами, але взаємне презирство та ненависть, утворені давнішою історією. Такі відносини були між селянством і дворянством в Правобічній Україні: був пан (поляк) і хлоп – бидло, – *tertium non datur!* Питомої української інтелігенції не було; російське дворянство, яке завелось тут після

польського повстання, переважно не живе в своїх маєтках, та од того й не велика шкода для селян; сільське духовенство – в незручних економічних відносинах до народу, та само воно по духу далеке од селян, бо вже помазане панською культурою»⁸.

Щоправда, українців В. Антонович називав «недержавним народом з природи». Він дотримувався думки про те, що «народність ця, абсолютно позбавлена державного інстинкту, вона не лише не створила окремої держави, але добровільно відклала утворення такої, навіть в той час, коли історичні обставини давали для цього можливість»⁹. Він підкреслював, що українцям завжди було легше увійти до складу чужих держав, ніж утворити свою – це неспростовний, на переконання В. Антоновича, факт української історії. Можливо, такий висновок він робив через повсякденний контроль властей над його діяльністю.

Адже не випадково, характеризуючи громадянську еволюцію півстолітньої наукової та громадської діяльності В. Антоновича, О. Лотоцький відзначав відданість і твердість у досягненні однієї незмінної цілі і що під непереможним тиском режиму він «змінював тактику та звужував «шлях своєї діяльності, аби зовсім од життя не усунутись. На полі науковому він мусить покинути ті ділянки української історії, яким на початку віддає свою увагу, в яких виявлялася органічна сила української нації. Від подій і діб великого національного підйому був він примушений перейти до нейтральніших об'єктів наукового дослідження, вперше в архівну роботу і нарешті майже замикається наявні у вузькій ділянці археології»¹⁰.

В царині вивчення історії та культури України, зокрема її Правобережжя варто зазначити, що, дослідивши антропологічні, психологічні і культурно-історичні особливості, В. Антонович виділив українців в окрему етнографічну одиницю. Зокрема, історик зазначав, що українці «дуже живо завжди відстоювали свої суспільні ідеали щодо внутрішнього устрою своєї країни <...> рівноправність всіх перед законом, відсутність станових відмінностей, соборне управління земськими справами, свободу релігійної совісті, право розвитку і вдосконалення»¹¹.

Відзначимо також, що, на відміну від народницької концепції М. Костомарова, у В. Антоновича «більше критики, аналізу, об'єктивізму, більш освітлення подій і з'явищ доби, яку він малює». В його працях «вражає гармонія між ідеєю й фактом». Він не подає наперед жодної готової думки, а групує матеріал так логічно, «в такій ясній перспективі, що ідея встає перед вашими духовними очима сама <...> і, не вважаючи на сухий виклад, вони заставляють читача не тільки думати, але й почувати та уявляти собі час, події й людей, про які в них іде мова»¹². Як пише О. Ясь, у його текстах «добре простежується стильовий шар, пов'язаний із відтворенням соціального зрізу минувшини, який висуває на перший план аналітичні компоненти мислення»¹³.

Більш суттєвим для В. Антоновича було завдання простежити моменти, які переживали народні маси в їх політичному, економічному та моральному житті, помітити ідеали народу в різні періоди його життя, простежити розвиток культури і цивілізації в народі. Під культурою історик розумів розвиток потреб

у фізичному, побутовому і моральному житті народу, а розвиток суспільних відносин на основі справедливості розглядав як цивілізацію, даючи таке визначення історії: історія є «розвиток цивілізації і культури у відомого людського суспільства»¹⁴.

В. Антонович замикав в українській історіографії період етнографізму та романтизму й розпочинав новий період, де більше було наближення до пізнання об'єктивної істини в минулому, де зверталася основна увага на народні маси. Фактично вчений протистояв домінуючій на той час державницькій школі російської історіографії (Кавелін, Чичерін, Соловйов), котра виділяла «історичні» та «неісторичні» народи. В. Антонович же висував на перший план не політичні, а соціально-природничі чинники¹⁵.

Не можна не підкреслити його заслуги в галузі української археології, що полягають у піднесенні значення археологічних пам'яток до рівня повноцінних історичних джерел; у систематичному вивченні археології України і повному зборі усієї відомої інформації у цій галузі; у створенні великої колекції археологічних знахідок та їх синтезації; в об'єктивності та обережності наукових узагальнень. На переконання І. Линниченка, «його археологічний кругозор <...> завжди стояв на висоті європейської археологічної науки, завдяки чому його власні археологічні праці мали загальнокультурне археологічне значення, а не були простим описом результатів місцевого археологічного дослідження, – його висновки мали <...> загальноархеологічну перспективу і займуть важливе місце в ряду крупних робіт європейських археологів». Узагальнюючи основні досягнення В. Антоновича на терені археології, особливо наголосимо, що він був одним із кращих дослідників палеоліту України (розкопки в Студениці на Поділлі 1887 р., у Києві 1893 р.). Невтомний археолог детально вивчав неолітичні печери, провів їх класифікацію, а також неолітичні стоянки, городища та могили. На початку 1890-х рр., ще до відкриттів В. Хвойки щодо трипільської культури, дослідник провів розкопки в с. Романівці Сквирського повіту й у Балтському повіті на Поділлі й висунув гіпотезу про можливе виникнення мальованої трипільської кераміки на Наддніпрянщині. З вивчення Правобережжя йому належать археологічні карти Волинської та Київської губерній¹⁶.

З-поміж питань минувшини Правобережної України В. Антонович виявляв найбільше зацікавлення польсько-українськими взаєминами, старався на документально стверджених фактах об'єктивно і правильно змалювати ту роль, яку через цілі століття історична Польща відігравала на українських землях, зобразити всі ті прогріхи, які вона вчинила супроти українського народу. В цілій серії праць історик немилосердно критикував «гримкі теорії про культурну місію, яку польська шляхта ніби-то виконувала на Україні, про мнине ширення нею західної цивілізації серед темних мужицьких мас, про «zdobyczer ługa polskiego», про легендарну геройську оборону українських земель перед навалою диких степових орд»¹⁷. Що ж до російської культури і літератури, то дослідник не виявляв до них ані поваги, ані симпатії, оскільки вважав їх державними інституціями, атрибутом поневолення українців¹⁸.

В. Антонович працював над усамостійненням культурного та ідейного

розвитку України, доводив нагальну потребу відцентрування українців «як від Варшави, так і від Москви». Він застерігав, за словами В. Липинського, «щоб, відриваючись од Польщі, не «втопитися» в Росії, і навпаки. Закликів не захоплюватися російською культурою не пробачала йому частина українофілів»¹⁹.

В. Антонович живо цікавився етнографією українців, постійно збирав пісні, легенди, приказки тощо, розуміючи їх особливе значення як таких, що відображають історичну пам'ять, світогляд народу. В галузі етнографії вченому належить кілька вагомих праць. Серед них – високо поціноване сучасниками і наступниками видане В. Антоновичем і М. Драгомановим історико-етнографічне видання історичних пісень українського народу під назвою «Исторические песни малорусского народа», в якому були згруповані пісенні твори «віку дружинного і княжого» та «віку козацького». Світ побачили лише 1-й том і перша частина 2-го тому. Так не змогла бути відтворена до кінця, як писав М. Грушевський, «історія українського народу, розповіджена ним самим в поетичній формі»²⁰. Праця отримала високу оцінку офіційної науки: Імператорської Російської Академії Наук, яка присудила за перший том «Исторических песен» Уварівську премію, а Імператорське Російське Географічне товариство нагородило дослідника срібною медаллю. Фахівці особливо відзначають розвідку про чаклування в Україні з додатком значної добірки документів XVIII ст. стосовно відьомства та демонології в цілому, що вперше відкрила перед читачем раніше незнаний аспект вітчизняної звичаєвої культури.

Зазначимо, що В. Антонович став своєрідним рекордсменом у сфері за майже 18 років редакторської діяльності: в 1863–1880 рр. – головний редактор Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві. За цей час він видав 13 великих томів «Архива Юго-Западной России, в тому числі 7 його власного видання, а 2 опубліковано з його збірок ним же пізніше. Крім того, він також відредагував 3 окремих видання цієї ж комісії – збірників літописів зі своїми розвідками. За цей час написав 7 праць, у тому числі: «Про походження шляхетських родів в Південно-Західній Русі», «Дослідження про міста в Південно-Західній Русі», «Акти про економічні і юридичні відносини селян в XVIII ст.» тощо. Цим самим залишив дослідникам минувшини українського народу не оцінену скарбницю першорядних джерел до історії козаччини, українських міст, українського селянства, церковних відносин та колонізації в Україні. Вражений такою плідністю старшого колеги, М. Кордуба відзначив, що: «Тільки той, хто сам займався сим ділом, зможе як слід оцінити, скільки мозольного труду та фахової ерудиції вимагає вибір з безмежних засобів архіву, відчитання та приладження до друку, в кінці видання з потрібним науковим апаратом актового джерельного матеріалу»²¹.

Крім томів «Архива», В. Антонович видав збірку літописів з історії України (в якій містилося вісім перед тим незнаних літописних і щоденникових текстів), збірку матеріалів до історичної топографії Києва та Київщини, четвертий том літопису С. Величка (разом із І. Самчевським) та колекцію литовських княжих грамот (спільно з К. Козловським). Йому належать численні джерельні публікації на шпальтах «Киевской старины», «Университетских Известий», «Чтений обще-

ства Нестора-летописця». До того ж, опубліковані джерела він першим піддавав всебічній інтерпретації в розлогіх вступних статтях до томів «Архива».

На окрему увагу заслуговують особливості теоретико-методологічного дискурсу В. Антоновича, який звертав головну увагу на внутрішню історію, на суспільні форми, їх становлення та розвиток, на життя міст, селянства, шляхти, на походження та розвій козацтва, на умови, що викликали гайдамацькі рухи, на положення та життя православної церкви, на хід колонізації тощо. І в цих областях української історії він здебільшого був піонером, оскільки «перший орав досі нетиканий переліг».

В. Антонович, як і інші вітчизняні дослідники ХІХ ст. вивчали та відтворювали історію і культуру в надзвичайно складних умовах жорсткого контролю з боку властей і цензури. Про це можна детально дізнатися після ознайомлення з документами, опублікованими в другому томі тритомного видання «Син України: Володимир Боніфатійович Антонович»²². В. Антонович, і П. Чубинський змушені були виявляти надмірну обачність, неймовірний самоконтроль і майже повну замкнутість. За В. Антоновичем постійно і вперто стежили, відкривали його листування, викликали для пояснень куди треба, підсиляли до нього кмітливих агентів, які видавали себе то за переконаних українофілів, то за делегатів Ржонда. І він жив вічно під страхом репресій, тяжких і принизливих пояснень, вислання з обстановки, в якій тільки і міг працювати на користь тієї мети, якій він всеціло віддався. У зв'язку з цим В. Антонович висував на перший план культурницьку роботу серед мас, в якій бачив «грунт і на політичну працю в майбутності»²³.

Якщо доля відвела В. Антоновичу прожити 76 років, то його соратнику і однодумцю П. Чубинському – менше 45. Тому, якщо перший мав можливість займатися історичним минулим Правобережної України щонайменше 48 років, то другий – лише трохи більше 15 років. Українська національна ідея захопила молодого П. Чубинського, який після закінчення 2-ої Київської гімназії, вступив на юридичний факультет університету Петербургу – міста, що наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. ХІХ ст. стало центром українського національного руху²⁴. Найбільшу активність у цьому плані він виявив після закінчення в 1861 р. Петербурзького університету і захисту дисертації «Нариси народних юридичних звичаїв і понять з цивільного права Малоросії» на здобуття наукового ступеня кандидата правознавства. З поверненням в Україну, впродовж 1861–1862 рр. написав статті «Значення моговича у договорі, господарські товариства, найм робітників», «Два слова про сільське училище», «Ярмарок у Борисполі» для «Основни», опублікував матеріал «Декілька слів про значення казок, прислів'їв та пісень для криміналіста» в «Черниговском листке» та «Програму для вивчення народних юридичних звичаїв у Малоросії» – у «Киевских губернских ведомостях». Із виникненням у 1862 р. «Громади» серед перших став її членом поряд з В. Антоновичем, П. Житецьким, Т. Рильським та ін. Особливим його надбанням можна вважати написану ним у 23 роки пісню «Ще не вмерла України і слава і воля» (1862), яка стала державним гімном України.

У Києві П. Чубинський повернувся після заслання в Архангельську губер-

нію наприкінці 60-х рр. XIX ст. і лише в 1869 р. очолив статистично-етнографічну експедицію в Південно-Західний край, організовану Російським географічним товариством. Упродовж 1872–1878 рр. його зусиллями спільно з багатьма викладачами, студентами і представниками духовенства було зібрано численні зразки українського фольклору, юридичних звичаїв, судових рішень, статистичних і етнографічних матеріалів²⁵. Оцінюючи внесок П. Чубинського в українську етнографію, М. Петров назвав його особливим.

В першому томі «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» опубліковано етнографічні та фольклорні матеріали з українського Правобережжя: народні пісні, казки, загадки, звичаї, вірування, народний календар тощо, зібрані під час етнографо-статистичної експедицій 1869–1870 рр. під керівництвом ученого-етнографа та фольклориста, «українофила» П. Чубинського²⁶ в 36 повітах регіону з 52 повітів України, Білорусії та Молдавії, які він відвідав разом із Б. Ілляшевичем, К. Кардашом, В. Кравцовим, П. Раєвським та І. Чередниченком²⁷, що принесли йому невмирущу славу. За припущенням А. Котенка, «експедиція П. Чубинського могла бути замислена і проведена ним та його однодумцями в Києві не лише для збирання українського фольклору й доведення «російськості» населення на правому березі Дніпра, але й з метою української національної територіалізації». Більше того, «через внесок у формування картографічного образу України експедицію П. Чубинського та її праці, видані 1872–1878 рр. у Петербурзі, на думку А. Котенка, слід уважати одними з найважливіших історій українського національного руху другої половини XIX ст.»²⁸. Свідченням заслуг П. Чубинського в сфері української етнографії стало опублікування двотомного гарно ілюстрованого видання «Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського»²⁹.

В своїй глобальній семитомній праці «Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край», яка стала «не просто величезною колекцією українських народних пісень і звичаїв, але й недвозначною політичною заявою», П. Чубинський записав близько 400 обрядових пісень (а в ході експедицій – понад 4000 тис. – А. Ф.), більш як у 20 місцях. Він дослідив весілля, різні прояви ігрової та розважальної культури паралельно з віруваннями, народним календарем, родинною обрядовістю та різного роду пісенністю (календарною, родинною, ліричною), серед яких дослідник виділив окремими циклами 57 текстів весняних і дитячих ігор, які, у свою чергу, розподілив на: 1) дитячі ігри з піснями (30 текстів); 2) ігри у м'яч (4 тексти); 3) ігри дівчат (4 тексти); 4) ігри обох статей (7 текстів); 5) різні дитячі забавки. Весняні ігри розміщені у третьому томі і до них, в основному, зараховані тексти молодіжних ігор («Кривий танець», «Володар», «Король» «Мак», «Шум», «Просо», «Галка», «Ворон», «Кострубонько», «Огірочки», «Хрещик», «Царенко», «Коза» та багато інших) із дошлюбних звичаїв молоді. Окремим невеличким циклом подано дражнилки. Водночас дитячі ігри («Ладки», «Ласочка», «Сорока», «Печу, печу хлібчик», «Зайчику, зайчику», «Коні» тощо) розглядаються у IV-ому томі «Трудів...» вкупі з обрядами, пов'язаними з народженням і вихованням дитини³⁰.

З останньої своєї поїздки влітку 1870 р. П. Чубинський так описував попередні враження від побаченого: «Сумне враження справляє Південно-Західний край. Чудова природа, розумне і поетичне російське («русское» – А. Ф.) населення безжально експлуатується жидами та поляками. Смішно чути, що Південно-Західний край обрусів, це неправда. Цікаво, що в Південно-Західному краї велика земельна власність належить полякам, капітал і промислове мистецтво – жидам, праця – російському («русскому» – А. Ф.) православному. Таким чином, кожна з груп населення вибрала собі особливу економічну роль, причому на долю російського («русского» – А. Ф.) населення випала найбільш невдячна – вічної худоби. Спорядження експедиції в теперішній час досить доречно, як побачиш із надісланого звіту». Опрацьовуючи результати експедиції, він в 1872 р. писав П. Семенову: «Я вже казав вашій достойності, що католик і поляк у цьому краї не тотожні. Виявляється, що з числа католиків менше однієї третини можуть бути названі поляками, решта – малоруси й відрізняються від решти малоруської народної маси лише релігією. Я вважав обов'язком зробити короткий нарис характеру культури місцевих поляків – це буде багато у чому новим, – так як питання про поляків було досі питанням політики чи публіцистики, а не етнографії. Узагалі я вживаю всі старання на розробку етнографічної статистики цього краю, хоча ревізійна комісія дорікнула мені за те, що я, зібравши велику кількість матеріалів, ухилився начебто від головного завдання експедиції. Я прошу вашу достойність після надсилання мною нариса поляків, наказати друкувати його вслід за нарисом євреїв»³¹.

К. Михальчук і П. Чубинський в спільній статті впевнено, на підставі отриманих знань, стверджували: «Поняття “католик” і “поляк” у цьому краї часто змішувалися, і тому кількість поляків була досить великою. Цієї помилки не уникали і статистичні комітети під час складання списків населених місць, в яких число католиків і поляків тотожне. Водночас насправді це далеко не так. Щоб не припуститися подібної помилки, я, хоча й мав під рукою списки населених місць, проте вважав за необхідне вимагати з кожної католицької парафії окремо списки поселень, що належали до парафії, з позначенням у кожному парафіян за станами. Потім, під час поїздок краєм, я намагався дослідити, наскільки кожен стан католиків може бути зарахований до числа поляків, так як за однією релігією нерозважливо було б зараховувати до числа поляків тих, хто, за винятком релігії, ані за мовою, ані за вдачею, ані за свідомістю не може бути зарахований до складу польської національності цього краю»³².

За даними П. Чубинського, в трьох губерніях Південно-Західного краю налічувалося 389 100 католиків. Ця кількість відрізнялась від попередніх даних статистичних комітетів (412 000), оскільки, за словами дослідника, він користувався парафіяльними списками, тоді як у статистичних комітетах базувалися на результатах діяльності поліції кожного повіту, які, своєю чергою, виходили з даних станових приставів і квартальних наглядачів, що виводили свої дані з інформації, наданої волосними правліннями і парафіяльними священиками; відповідно, проходячи через багато рук, з'являлися помилки. Але, крім зменшення загальної кількості католиків, із них поляками він називав лише дворян-католиків (які

складали дві третини всієї кількості поляків), невелику частину міщан (6400 з загальної кількості 62987 міщан-католиків) і ходячкової шляхти (13200 із 132000 ходячкових шляхтичів-католиків), а також селян-мазурів, які переселилися у цей край (5060 зі 126236 селян-католиків). У результаті, із 389 100 місцевих католиків поляками можна було вважати лише чверть, 91 000 осіб. Із цього він робив необхідний і, додамо, бажаний для влади висновок: «Таким чином, серед католиків поляки далеко не переважають; вони складають усього 25 %; решта 75 % католиків – малоруси, яких близько 298 000 душ, так що з православними малорусами, яких майже 4450 000, усе малоруське населення Південно-Західного краю становить майже 4750 000 душ обох статей. Серед цього численного населення поляки складають мізерний відсоток»³³.

П. Чубинський писав: «Деякі наші публіцисти не хочуть бачити відмінності між культурними типами малоросів і великоросів; вони вороже ставляться до всякого вказування на ці відмінності, уважаючи, що відмінності шкодять єдності. Але це помилково. В обох цих російських (“русских” – А. Ф.) народностей більше спільного, ніж відмінного. Обидві вони російські (“русские” – А. Ф.), обидві православні. У них спільний Білий Цар, якого вони люблять однаково; у них обох спільні вороги; обидві вони боролися за ту велич, якої досягла Росія; обидві працювали над російською (“русской” – А. Ф.) наукою та літературою. Відмінності ж їх – вищевказані – не лише не шкідливі, але й позитивно корисні. Вони зміцнюють зв’язок; вони роблять малороса й великороса необхідними одне одному. Згладити ці різниці, породжені умовами природи й усієї минулої історії, неможливо та не треба. Малорос був росіянином і є росіянином (“русским” – А. Ф.). Якщо він так себе не називає там, де він зустрічається з великоросом, то там, де він зустрінеється з поляком, молдованином та угорцем, твердо знає, що він – русин»³⁴.

Отже, в творчості В. Антоновича і П. Чубинського питання історії та культури Правобережної України посіли важливе місце. Аналіз їхнього творчого шляху і численних наукових праць засвідчив про те, що дослідники виступили фундаторами історичної науки, джерелознавства і етнографії; першовідкривачами запису й осмислення фольклорно-етнографічного потенціалу мешканців регіону і стали справжніми знавцями їхньої народної творчості, звичаїв, обрядів та побуту, що катастрофічно зникали з повсякденного народного побуту або втрачали свою автентичність та прив’язку до конкретного історичного місця. Наукові праці цих діячів вирізняються докладними, конкретизованими описами багатьох епізодів українського села з виразним тяжінням до етнографічної точності. Їх творчість робила благородну справу – підвищення народної свідомості, пробуджувала та виховувала в пригноблених масах почуття людської й національної гідності. Своєю активною пошуковою та редакційною роботою В. Антонович і П. Чубинський зуміли завдяки публікації «Архива Юго-Западной России» створити значний джерельний корпус з історії і культури Правобережної України й тим самим відкрити нові перспективи та напрямки вивчення й реконструкції широкого спектру її минулого.

Примітки:

- ¹ Іванова Л., Іванченко Р. Суспільно-політичний рух 60-х рр. XIX ст. в Україні : до проблеми становлення ідеології. Київ : Міжн. ін-т лінгвістики і права, 2000. С. 12.
- ² Катренко А. Український національний рух XIX століття : навч. посіб. Київ : Либідь, 1999. Ч. II : 60–90-ті роки XIX ст. С. 78.
- ³ Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: Образ на тлі епохи. Київ : Міжн. фін. агенція, 1997. С. 22.
- ⁴ Син України: Володимир Боніфатійович Антонович : У 3 т. / [упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський]. Київ : Заповіт, 1997. Т. 2. С. 15, 16, 25.
- ⁵ Антонович В. Автобіографічні записки: уривки // Київська старовина. 1993. № 4. С. 101.
- ⁶ Антонович Володимир Боніфатійович. Біографія (1834–1908) : Історик, археолог, археограф, активний учасник українського культурницького руху // URL : http://www.ebk.net.ua/Book/synopsis/ukrainska_elita/part1/009.htm.
- ⁷ Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності // Український історик. 1984. № 1–4. С. 193–199.
- ⁸ Доманицький В. Володимир Антонович. З нагоди 45-літнього ювілею наукової і громадської діяльності. С. 27-46 // URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Domanyskyi_Vasyl/Volodymyr_Antonovych_Z_nahody_45-litnoho_iuvileiu_naukovoї_i_hromadianskoi_diialnosti.pdf. С. 31.
- ⁹ Антонович В. Б. Моя сповідь. Київ : Либідь, 1995. С. 158.
- ¹⁰ Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава [Б.в.], 1933. Т. 2. С. 168–169.
- ¹¹ Грушевський М. Володимир Антонович: основні ідеї його творчості й діяльності // Хроніка – 2000. 2000. № 39–40. С. 257–265.
- ¹² Доманицький В. Вказ. праця. С. 29–30.
- ¹³ Ясь Олексій. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.) : монографія : У 2 ч. / [за ред. В. А. Смоля]. Київ : Ін-т історії України, 2014. Ч. 1. С. 350.
- ¹⁴ Антонович В. Б. Вступна лекція до курсу історії // Київська старовина. 1992. № 3. С. 68.
- ¹⁵ Кіян О. Володимир Антонович : історик й організатор «Київської історичної школи». Київ : Світ успіху, 2005. С. 9–16.
- ¹⁶ Короткий В. А. Антонович Володимир Боніфатійович // Енциклопедія історії України : В 5 т. / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. Київ : Наук. думка, 2003. Т. 1 : А–В. С. 105.
- ¹⁷ Кордуба М. Володимир Антонович // Літературно-науковий вістник. 1928. Т. ХС VI. Кн. VI. С. 158.
- ¹⁸ Колесник В. Наукова спадщина В. Б. Антоновича в оцінці М. С. Грушевського // Київська старовина. 1995. № 3. С. 78–83.
- ¹⁹ Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.) Київ : Укр. письменник, 2014. С. 288.
- ²⁰ Грушевський М. С. П'ятдесят літ «Исторических песен малорусского народа» Антоновича і Драгоманова // Україна. 1924. Кн. 1/2. С. 98–109.

²¹ Кордуба М. Володимир Антонович // Літературно-науковий вістник. 1928. Т. ХС VI. Кн. VI. С. 158.

²² Син України: Володимир Боніфатійович Антонович : У 3 т. / [упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський]. Київ : Заповіт, 1997. Т. 2. 448 с.

²³ Линниченко Й. А. Речи й поминки. Одеса : Техник, 1914. 318 с.

²⁴ Коляда І. Науково-культурницька та громадська діяльність П. П. Чубинського (за матеріалами спогадів сучасників) // Краєзнавство. 2012. № 1. С. 67.

²⁵ Шип Н. А. Чубинський Павло Платонович // Енциклопедія історії України : В 10 т. / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. Київ : Наук. думка, 2013. Т. 10 : Т–Я. С. 578.

²⁶ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел / [собр. П. П. Чубинский]. Т. 7. Вып. 1-й : [Верования и суеверия. Загадки и пословицы. Колдовство] / изд. под наблюдением П. А. Гильтебрандта. Санкт-Петербург : Тип. В. Безобразова и Комп., 1872. XXX, 224 с.

²⁷ Мельничук І. Павло Чубинський як етнограф краєзнавець // URL : http://geoknigi.com/book_view.php?id=447.

²⁸ Котенко А. Л. Етнографічно-статистична експедиція П. Чубинського в Південно-Західний край // Укр. іст. журн. 2014. № 3. С. 130.

²⁹ Чубинський П. Мудрість віків: українське народознавство у творчій спадщині П. Чубинського : у 2-х кн. / [упоряд. С. Гаркавого]. Київ : Мистецтво, 1995. Кн. 1. 224 с.; Чубинський П. Мудрість віків: українське народознавство у творчій спадщині П. Чубинського : у 2-х кн. / [упоряд. С. Гаркавого]. Київ : Мистецтво, 1995. Кн. 2. 224 с.

³⁰ Гуменюк П. Павло Чубинський як збирач і дослідник української традиційної ігрової культури // URL : <https://honchar.org.ua/p/pavlo-chubynskij-yak-zbyrach-i-doslidnyk-ukrajinskoji-tradytsijnoji-ihrovoji-kultury/>.

³¹ Котенко А. Л. Вказ. праця. С. 135, 136.

³² Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел / [Собр. д. чл. П. П. Чубинским]. Т. 7. Вып. 2-й. Санкт-Петербург : 1877. С. 274.

³³ Там само. С. 280–289.

³⁴ Там само. С. 357.

Anatoliy Filiniuk. The problems of history and culture of Right-Bank Ukraine in the researches by V. Antonovych and P. Chubynsky. This work attempted to summarize the scientific studies on the problems of the history and culture of Right-Bank Ukraine by V. Antonovych and P. Chubynsky, who were key figures in the Ukrainian historical science of the 1860–1880's. It is emphasized that both researchers at the same time, marked as a milestone in socio-political life, passed professional and civic formation and began to study the history and culture of Ukraine, focusing in particular on the collection, systematization and comprehension of oral sources and folk art of the inhabitants of Right-Bank Ukraine. It is noted that the main object of their scientific interest was the Ukrainian population, peasants in geographical, temporal and meaningful terms, which V. Antonovych regarded as the most democratic stratum, which make up the «separate nationality».

It was noted that the greatest research interest of both scientists concerned mainly geographical separation of the large Ukrainian region, which characterized both general and specific features of the life of its indigenous inhabitants and national minorities.

It is emphasized that the researchers published not only the scientific discoveries on archeology, ethnography, history and culture of the Right-Bank Ukraine, but also about 30 volumes of the «Archive of Southwestern Russia». This allowed, on the one hand, to use the collected, systematized and edited sources as a factual basis for the writing of many of their own works, on the other hand, served and serves as a powerful source complex for studying and reproducing the history and culture of Right-Bank Ukraine and the whole country by other researchers. There is an important fact that they highlighted the problems of studying the centuries-old past of Right-Bank Ukraine and the people in general, and initiated scientific research on selected thematic areas and periods.

Key words: V. Antonovych, P. Chubynsky, problems, research, history and culture, Right-Bank Ukraine, essays, articles, editions, «Archive of Southwestern Russia», source complex.

Отримано: 26.07.2018 р.

УДК 930.2(470+571)«189/2017»:94(477):929

Юрій Степанчук

ПЕРЕДУМОВИ ПОЯВИ СУЧАСНОГО ОБРАЗУ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Юрій Степанчук. *Передумови появи сучасного образу Богдана Хмельницького та його особливості в російській історіографії.* Статтю присвячено сучасній російській історіографії, де домінує традиційний та заідеологізований образ Богдана Хмельницького. Проте, під впливом напрацювань українських та польських дослідників, розхитуються старі російські підходи до історичної інтерпретації історіографічних конструкцій, які були підлаштовані під ідеологічні та політичні потреби. Відзначено існування модернізаторського крила в новітній російській історіографії, представники якого визнають наявність різючих відмінностей між ментальністю нової української еліти та московської верхівки в середині XVII ст.; різновекторність глобальних інтересів Чигирин і Москви; констатують Гетьманщину як державу та обговорюють питання про ідею незалежності в політичних концепціях Б. Хмельницького.

Ключові слова: російська історіографія, традиціоналісти, модернізатори, образ Богдана Хмельницького, Національно-визвольна війна, ранньомодерна українська державність.

Юрій Степанчук. *Предусловия возникновения современного образа Богдана Хмельницкого и его особенности в российской историографии.* Статья по-